

دانشگاه آزاد اسلامی

واحد شاهرود

دانشکده علوم انسانی ، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد « M.A »

گرایش : تاریخ اسلام

عنوان :

نقد سیاست داخلی و خارجی خلیفه دوم

استاد راهنما :

دکتر محمد نبی سلیم

استاد مشاور :

دکتر احمد اشرفی

نگارش:

حلیمه مقصودلو

تابستان ۱۳۹۲

تقدیم به :

پدر عزیزم که روحش غریق رحمت باد

و

مادر مهربانم که عمرش دراز باد

و

خانواده خوبم

که در طی دوره زندگی و تحصیل نهایت فداکاری و بردباری

را نمودند و با تحمل سختی‌های فراوان، همواره در کنارم و مشوق راهم بودند.

تقدیر و سپاس :

ضمن سپاسگزاری به درگاه پروردگار متعال ، که توفیق اتمام این رساله را عنایت فرمود،

از باب عمل به فرمایش " مَنْ لَمْ يَشْكُرْ الْمَخْلُوقَ ، لَمْ يَشْكُرْ الْخَالِقَ "

بر خود فرض و لازم می دانم تا :

جناب آقای دکتر محمدنبی سلیم

از استاد راهنمای این پایان نامه

و

جناب آقای دکتر احمد اشرفی

استاد مشاور تحقیق حاضر

کمال تشکر را داشته باشم

آن استادان فرزانه ای که نگارنده را در تالیف این پایان نامه راهنمایی بجا و همراهی بسیار نمودند.

سعادت روز افزون و تأییدات الهی را برای این بزرگواران ، از درگاه خداوند مئان مسئلت دارم.

و نیز

قدردانی می کنم

از همه آنهایی که یار و مشوق من در پیمودن راه دشوار ولی لذت بخش تحصیل بودند

چکیده

بررسی تحلیلی نقش و کارکرد نظام سیاسی اسلام در مراحل اولیه تاریخ آن از اهمیت بسیاری برخوردار است. خاصه اگر با نگاه به عملکرد بحث برانگیز یکی از مدیران برجسته نهاد خلافت باشد. دومین جایگزین پیامبر اسلام (ص) بر مسند خلافت، عمر بن خطاب (۱۳-۲۱ ق) بود. کسی که دوران زمامداریش، از ویژگی خاصی برخوردار بود. از یک سو به خاطر گسترش فتوحات نظامی، تاسیس نهاد اداری، تحکیم پایه های خلافت و تثبیت ارزش های دینی، دوره خلافت عمر را عصر درخشان نظام سیاسی و اجتماعی اسلام تصویر نموده است و باعث تحسین این خلیفه در بین قاطبه مسلمانان شده است و از سوی دیگر به خاطر چالش با اقلیت شیعه، سختگیری و خودکامگی حاکمیت و پاره ای مسائل دیگر، سبب انتقادهائی از روش و رویه خلیفه دوم شده است. لذا موضوع نقد سیاست داخلی و خارجی عمر بن خطاب که باید با بررسی ابعاد شخصیت و کارنامه سیاسی او شکل منطقی به خود گیرد، کاری دشوار و در عین حال، ارزنده و لازم می باشد.

هدف این مطالعه، نقد و بررسی سیاست دومین خلیفه اسلام یعنی عمر بن خطاب و درک چگونگی انجام اقدامات وی در زمینه های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و مذهبی می باشد که ضمن آن روند تحولات مهم تاریخ صدر اسلام و اختلاف نظرهای شیعه و سنی نیز مورد تامل قرار می گیرد. در حقیقت، آرمان پژوهش حاضر، تولید علم و ارائه فرضیات علمی و مستند اما بی طرفانه است که با استفاده از شیوه تحقیقات نظری و مطالعات کتابخانه ائی شکل گرفته است.

نتیجه پژوهش، نشان می دهد که عمر بن خطاب برای گسترش آئین دینی و نظام سیاسی اسلام، تلاش های بسیاری را صورت داد که متفاوت از سیاست پیامبر و خلیفه اول به نظر می رسد، اما در حقیقت، به تحکیم نهاد خلافت و استمرار جانشینی طیف خاصی از پیروان پیامبر کمک نمود. در این راستا، حتی قتل عمر نیز بر روند نظام سیاسی خلافت در دوره های بعد اثرگذار بوده است.

کلید واژگان: عمر بن خطاب، خلفای راشدین، شیوه حکومتداری، سیاست داخلی و خارجی،

سده اول هجری

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	چکیده.....
۲-۱۰	فصل اول : کلیات تحقیق
۲	۱-۱ بیان مسئله.....
۳	۲-۱ اهداف تحقیق.....
۴	۳-۱ پرسش های تحقیق.....
۴	۴-۱ فرضیات تحقیق.....
۵	۵-۱ پیشینه تحقیق.....
۵	۶-۱ روش پژوهش.....
۶	۷-۱ موانع تحقیق.....
۶	۸-۱ پیکره بندی پژوهش.....
۷	۹-۱ نقد و بررسی منابع.....
۱۱-۳۰	فصل دوم : عربستان در گذر زمان.....
۱۲	۲-۱ موقعیت عربستان.....
۱۲	۲-۲ جغرافیای طبیعی.....
۱۶	۲-۳ جغرافیای انسانی.....
۱۹	۲-۴ جغرافیای تاریخی.....
۲۸	۲-۵ عربستان اسلامی.....
۳۱-۸۰	فصل سوم : زندگانی عمر بن خطاب
۳۱	۳-۱ طایفه خطاب (نیاکان عمر).....
۳۳	۳-۲ عمر از تولد تا خلافت.....
۳۸	۳-۳ اخلاقیات عمر.....
۴۲	۳-۴ اندیشه های مذهبی.....
۷۰	۳-۵ سخنان عمر.....
۷۱-۱۱۲	فصل چهارم : سیاست خلیفه دوم.....
۷۱	۴-۱ مشکلات نخستین.....
۸۰	۴-۲ سیاست داخلی.....

۸۰	.....	۴-۲-۱	تشکیل دیوان
۸۸	.....	۴-۲-۲	تاسیسات عمرانی
۹۴	.....	۴-۲-۳	اقدامات دیگر
۱۰۳	.....	۴-۳	مواجهه با جهان
۱۰۹	.....	۴-۴	سیاست مذهبی
۱۱۳	.....		نتیجه
۱۱۷	.....		فهرست منابع و مآخذ
۱۲۴	.....		چکیده انگلیسی
۱۲۵	.....		عنوان انگلیسی

فصل اول

كليات تحقيق

۱-۱. بیان مسئله :

تاریخ اسلام سرشار از رخدادها و تحولات گوناگونی است که بررسی زوایای متعدد آن می تواند به درک و تحلیل بهتر از روند دگرگونی های این مقطع از تاریخ کمک نماید . اما از میان مقاطع تاریخی ، همچنان صفحات آغازین کتاب تاریخ اسلام از اهمیت و اولیت ویژه ای برخوردار است. خاصه، دوران پس از رحلت پیامبر اسلام (ص) که مساله ائی از آن ، موضوع اختلاف عمیق در جامعه اسلامی گردید. در زمان حیات رسول الله ، مشکل چندانی از جهت سیطره حکومت بر مردم و طرح قوانین مدنی وجود نداشت ؛ اما بعد از سال ۱۱ هجری قمری ، جانشینان پیامبر برای توسعه دیانت اسلام در سراسر عربستان و تحکیم دولت اسلامی در میان طوایف و مناطق شبه جزیره و فراتر از آن ، با مشکلات متعددی روبرو شدند. در اینجا بود که خلفای راشدین هر یک ناگزیر از اعمال سیاستی خاص برای تضمین تداوم خلافت شدند.

دومین جانشین و خلیفه پیامبر اسلام یعنی ابو حفص عمر بن الخطاب بن نفیل بن عبدالعزی، ملقب به عمر فاروق (۵۸۱-۶۴۴ م) ، در سال ۱۳ ق به خلافت رسید. دوران ده ساله فرمانروائی وی بر مسلمین ، به دلایلی از اهمیت خاص تاریخی و نیز اعتباری درخشان در دیدگاه مسلمانان جهان بهره مند است. صرف نظر از این که چگونه به خلافت رسید و یا با شیعیان و اطرافیان چه رفتاری داشت، مساله وقایع دوران خلافت عمر است که هنوز به طور جدی مورد بحث و نقد قرار نگرفته است. از آن جا که قاطبه مسلمانان ، خلافت عمر را گردن نهاده بودند و او نیز رویه پیامبر و سلف خویش در زمامداری را به جدّ دنبال می کرد ، لذا در حفظ وحدت جامعه اسلامی و جلوگیری از تجزیه نهاد نوپای سیاسی عربستان کامیاب شد و حتی توانست پایه های اولیه را برای ایجاد یک نظام حکومتی کارآمد طراحی کند. وی در کسوت لقب تازه « امیرالمومنین » ، ضمن برخورداری از حق خلیفه الهی ، به دریافت اقتدار سیاسی و نظامی و دینی بیشتر از اسلاف خویش موفق گردید. این امر تا حدی به آن خاطر بود که عمر نیز چونان ابوبکر ساده و خاشع بود و با جبه پشمین و کفش چوبین ، سیمای راستین و آرمانی یک خلیفه اسلامی را نشان می داد. به همین خاطر

یاد و آوازه او تا مدت‌ها در جامعه اسلامی زباز شد و در بین اهل سنت، به الگوی ایده آل یک فرمانروای عادل تبدیل شد.

دوران خلافت عمر مصادف بود با فتوحات عظیم مسلمانان و کشورگشایی عربها در آسیای غربی. مساله مهمی که دوران خلفای راشدین و خاصه عمر را به عصر زرین اسلامی معروف ساخت. در کنار این ها ، تاسیس نظام اداری و دیوانی برای حکومت نو بنیاد اسلام ، تاسیس شهرهای جدید برای مبدل شدن به سکوی پرش اعراب ، نظارت بر کار کارگزاران حکومتی ، بازسازی مساجد معتبر مکه و مدینه ، قانونگذاری در امور شرعی و و دیگر اقدامات متنوع عمر بن خطاب -که هر کدام از اهمیت و جذابیتی خاصی برای بحث و بررسی برخوردارند- نشانگر این حقیقتند که در زمان فرمانورائی این شخص ، هسته تحولات مهمی در تمدن اسلامی شکل گرفته است و این خود از اهمیت مطالعه و بررسی چنین موضوعی حکایت می کند .

۲-۱. اهداف تحقیق :

با عنایت به این نکته بدیع که پژوهش در باره شخصیت های بحث برانگیز و مورد مناقشه فرقه های اسلامی نظیر: خلفای ثلاثه ، عمدتاً در بین اهل سنت با احترامی زائد الوصف و در بین اقلیت هائی چون شیعیان با انتقاد و اعتراض همراه بوده است، شاید این تحقیق – که بر آن است در خطی موازی با شیعه و سنی و بدون جانبداری و غرض ورزی حرکت نماید- از نوآوری و بداعت خاصی برخوردار باشد. فلذا هدف اصلی پژوهش حاضر، نقد بی طرفانه و عالمانه سیاست و روش مدیریتی خلیفه دوم در مواجهه با مسائل و بحران های داخلی و خارجی دوران خلافت او طی سال های ۱۳ تا ۲۳ هـ. ق می باشد. و در این راستا می کوشد با بررسی منابع معتبر تاریخی ، به ارائه فرضیات هدفمند و اثبات آنها از طریق کنکاش در اسناد و شواهد متقن موفق گردد.

۳-۱. پرسش های تحقیق :

در خلال انجام کار و طی مراحل نخستین پژوهش ، پرسش هائی در ذهن نگارنده نقش بست که ضرورت داشت تا برای سنجش و تعیین صحت و سقم پاسخ آنها به تحقیقی دامنه دارد مبادرت نمود : از جمله:

۱- سیاست خلیفه دوم (عمر بن خطاب) در زمینه های حل بحرانهای داخلی و خارجی چگونه

بوده است؟

و همچنین چند پرسش فرعی دیگر مانند این که :

۱- ویژگی رویه مدیریتی عمر در برخورد با مسائل داخلی چه تفاوتی با روش اسلاف او داشته

است؟

۲- شرائط زمان تا چه حد با انجام اقدامات اثربخش خلیفه دوم در امر حکومت ارتباط داشته

است؟

۱-۴. فرضیات :

در پاسخ به سوالات فوق ، فرضیاتی از سوی نگارنده مطرح شد که باید در تحقیق به آنها اعتبار می بخشید، مثلاً:

۱- عمر بن خطاب برای گسترش اسلام در خارج از عربستان و ثبات نظام سیاسی در داخل جامعه نوپنهاد اسلام، ناگزیر از به کار گرفتن روشها و سیاست های متفاوت با عملکرد پیامبر و خلیفه اول شده بود.

و فرضیات جنبی در این رابطه هم عبارتند از این که :

۱- ظاهراً یکی از ویژگی های ممتاز سیاست عمر ، برخورد قاطعانه او با شرائط نامساعد زمانه و بحران های اتفاقی بود که می توانست به زیان حاکمیت عرب تمام شود و لذا ئی صرفاً در چهارچوبه رفتار متسامح اسلاف خود نمی توانست عمل نماید.

۲- به نظر می آید در رفتارشناسی عملکرد خلیفه ثانی و نقد سیاست او ، باید شرائط زمان و دوران گذار حکومت اسلامی را به سوی مرحله ثبات و اقتدار در نظر گرفت. از این رو است که جلوه گیری اقدامات عمر در زمینه سیاست داخلی و خارجی ، رمز گشائی می شود.

۱-۵-پیشینه تحقیق

این گونه به نظر می آید که در باره عمر بن خطاب ، عمده نوشته های تحقیقی ، مخلوق قلم محققان سنی است و اگر اشاراتی به شخصیت و اقدامات این خلیفه در بین شیعیان صورت گرفته است ، غالباً جنبه غیر علمی و کاملاً انتقادی و گاه تهاجمی داشته است. زیرا از بین خلفای ثلاثه ، احساسات شیعیان نسبت به عمر ، وجه خصمانه تری دارد.

با در نظر گرفتن همین رویکرد شیعه ، و از آن جا که دوران خلافت عمر به تثبیت نوعی از جانشینی پیامبر- که با نظریه شیعه مغایر است- منجر شد ، لذا پرداختن به سیاست خلیفه دوم از سوی

شیعیان نیز ضرورت تام دارد. البته، ناگفته نماند که در خصوص این موضوع، اطلاعات پراکنده‌ای در غالب منابع و مأخذ تاریخی و غیر تاریخی وجود دارد، مانند: اشارات نویسندگان کتابهایی چون: تاریخ طبري، فتوح البلدان، تاریخ تحلیلی اسلام، الامامه و السیاسه، تاریخ خلفا و... همچنین، در کتاب هائی چون تاریخ سیاسی اسلام از رسول جعفریان و بامداد اسلام از عبدالحسین زرین کوب و دیگر تحقیقات معاصرین شیعی اشاراتی به عملکرد خلافت عمر شده است.

اما پژوهش‌های جامع و مرتبط با موضوع این تحقیق را باید در تالیفات محققان سنی مذهب و غالباً به زبان عربی جستجو نمود. نظیر: من حیاه خلیفه عمر: عبدالرحمن بکری، شناسنامه عمر فاروق: زاهر ابوداود، عمر بن خطاب: حلمی علی شعبانی و تنها کتاب موجود به فارسی با نام «فاروق امت» تالیف مهدی واحدیان درگامی که در ۸۷ صفحه در سال ۱۳۹۰ در مشهد به چاپ رسیده است و خوانندگان ایرانی را اقتناع نمی‌کند. فلذا، تحقیق در باره سیاست عمر بن خطاب به صورت مفصل و علمی نزد محققان شیعی و فارسی زبان مفقود است.

۱-۶ روش پژوهش

در شکل‌گیری این پژوهش، بنا به سنت متداول و قاعده رائج، از الگوی تحقیقات اسنادی یا نظری و به عبارتی شیوه مطالعه کتابخانه‌ای بهره گرفته شده است. بدین صورت که با یادداشت برداری از منابع و مأخذ معتبر و برگزیده، در طی مراجعات مکرر به مراکز تحقیقاتی و کتابخانه‌ها و همچنین در موعد استفاده از بانک‌های اطلاعاتی الکترونیکی، داده‌های معتبر سنجش و پالایش شده و مورد نقد و بررسی تطبیقی قرار گرفت.

کوشش صاحب این اثر بر آن متمرکز بود که عمده تالیفات نویسندگان قدیم و جدید در باب موضوع تحقیق خود را مورد مطالعه و سنجش قرار دهد. اما از مواردی که مستند و متکی بر نشانی منابع اصیل نباشد، خودداری ورزد. در نتیجه، اساس کار بر آن استوار بود که از میان مجموعه متنوع و عظیم نوشته‌ها و داده‌ها، به گلچینی از حقائق تاریخی و مستند دست یابد و با تجدید نظر نقادانه در یافته‌های حاصله با کمک مندهای علمی و پژوهشی، به تدوین پایان‌نامه مبادرت نماید.

۱-۷ موانع تحقیق

تردید نیست که اکثریت کوشندگان عرصه مطالعات علوم انسانی و خاصه، تاریخ - که موضوع پژوهش در آن مفقود و غیرقابل تکرار است- برای تحقیق و نگارش پژوهش خویش،

مشکلات و موانع متعددي را پيش رو دارند که بايد از سر بگذرانند. موضوع حاضر نیز از این دشواري هاي عاري نبوده است. مهمتر از همه ، وجود مطالب بحث برانگيز و داوری در باره عمر بن خطاب از سوی محققان مخالف و موافق بوده است که هر یک دلائل خاصی را برای تمجید یا تقيیح رفتار خليفه دوم بيان داشته اند و این دوگانگی دیدگاه ها ، نتیجه گیری را برای نگارنده دشوار ساخته است. افزون بر این ، استفاده از منابع مکفی ، مستلزم مراجعه مکرر و طولانی مدت به تالیفات نوشته شده به زبان عربی بود که فرصت و دانش بیشتری را از سوی محقق طلب می کرد. با این وجود ، گرچه نگارنده تلاش نمود با بهره گیری از کلیه مدارک و شواهد مرتبط با موضوع ، تحقیقی به سزا ارائه دهد ؛ لیکن از چشم تیزبین داوران گرانقدر ، کاستی های بسیاری در این پژوهش می تواند ملاحظه شود. مسئولیت نواقص موجود بر عهده نگارنده است که امید دارد فرهیختگان و اهل مطالعه در آن به دیده عفو بنگرند.

۸-۱ پیکره بندی پژوهش :

تحقیق حاضر بر پایه راهنمایی استادان و با توجه به مباحث اصلی موضوع و فرضیات مطروحه ، در چهار فصل تهیه و تنظیم شده است: در فصل نخست « کلیات تحقیق» قرار دارد که شامل مواردی نظیر: بیان مسئله، اهداف تحقیق، پیشینه تحقیق، روش کار ، موانع و مشکلات پژوهش، پیکره بندی پژوهش و نقد و بررسی می باشد.

فصل دوم تحت عنوان «عربستان در گذر زمان» دربردارنده مقدماتی است در خصوص منطقه جغرافیائی موضوع مطالعه یعنی عربستان و مناطق تحت زمامداری خلیفه ثانی که به عناوین متعددی می پردازد مانند: جغرافیای طبیعی شبه جزیره عربستان، اوضاع تاریخی، تاریخ منطقه از بعثت تا آغاز خلافت عمر و ..

موضوع فصل سوم ، خاندان عمر بن خطاب و بحثی مطول و لازم در باره تاریخ اولیه زندگانی و احوالات شخصی عمر است که برخی از یادبودهای وی را نیز در بر می گیرد .

فصل چهارم : فصل اصلی و مفصل پژوهش پيش رو است که در آن به بررسی و نقد کارنامه سیاسی خلیفه دوم و مسائلی مانند: مشکلات اولیه حکومتش، مواجهه عمر با جهان سیاست ، سیاست مذهبی او و.. می پردازیم.

واپسین قسمت هم ، به نتیجه گیری، فهرست منابع و ماخذ و سایر ملزومات یک تحقیق آکادمیک اختصاص داده شده است.

۹-۱ . بررسی و نقد منابع:

گرچه در نظر اول ، منابع تاریخی این دوره ، متنوع و متعدد به نظر می آیند ، اما حقیقت امر آن است که بسیاری از تالیفات در باره این مقطع زمانی از تاریخ صدر اسلام ، در قرون سوم و چهارم نوشته شده اند و لذا نسبت به زمان وقایع تاریخی فاصله قابل ملاحظه ائی دارند. به علاوه ، چنان که اشاره گردید ، آثار مرتبط با موضوع تحقیق حاضر ، با جهت گیری های دوگانه ائی قرین هستند که بررسی و دسته بندی آنها در این مقال نمی گنجد . بسیاری از نوشته های مورخان سلف که به رخدادهای اشاره داشته اند، فاقد ارزیابی و داوری هستند و بسیاری از تالیفات محققان معاصر که به قضاوت کردار و کارنامه خلیفه ثانی پرداخته اند ، به مواردی خاص و گزیده شده تاکید داشته اند و از همان منظر و بدون سنجش علمی و بیطرفانه به داوری و طرح دعاوی اهتمام داشته اند.

با این حال ، منابع مورد استفاده پژوهش فوق را می توان به چند دسته تقسیم کرد. اما مهمترین دسته بندی ، تقسیم آثار به دو دسته تاریخی و غیر تاریخی هستند که در دو بخش منابع و مآخذ قابل ذکر می باشند:

بخشی از منابع دسته اول یا تالیفات نگاشته شده در دوره های تاریخ اسلام ، کتابهای مورخان سلف می باشند که در آنها بیشتر به حوادث سیاسی و نظامی پرداخته شده است و در عین حال ، از ارزش بالائی برخوردارند. مانند :

۱ - اخبار الطوال : اثر ابوحنیفه احمد بن داود دینوری ، از دانشمندان و مورخان سده ۳ ه.ق که کتابش از نخستین آثار در باب تاریخ عمومی اسلام و ایران است. در این اثر ، مؤلف بدون ذکر سلسله اسناد در نقل حوادث، سعی در تدوین متنی یکدست و برگزیده از اخبار تاریخی داشته است. کتاب اخبار الطوال که بر پایه شیوه موضوعی نگارش یافته و نه بر اساس سالشمار. در برگزیده تاریخ کهن تا روزگار معتصم، هشتمین خلیفه عباسی می باشد. گرایش نسبی به عنصر ایرانی در اخبار الطوال به وضوح مشهود است، اما این گرایش به حدی نیست که دینوری را به ورطه شعوبیگری بکشاند. در مبحث وقایع دوران خلافت عمر از این کتاب استفاده بسیار شده است.

۲- الامامه والسیاسه : تالیف عبدالله بن مسلم بن قتیبه کاتب دینوری(متوفی ۲۷۶) که از آن با عنوان تاریخ الخلفاء نیز یاد کرده اند. کتاب الامامة و السیاسة به دلیل آن که به شرح قضایای خلافت پس از وفات پیامبر(ص) و به صورت تفصیلی می پردازد، از اهمیت مضاعفی برخوردار است. دینوری در این کتاب به شکل ناقل اخبار ، حوادث را بر حسب تسلسل زمانی نقل کرده و گاه اخبار متعدد را به شکل تالیفی ذکر می نماید. در فصل ۴ از این اثر استفاده شده است.

۳- تاریخ الرسل و الملوك : اثر ماندگار و مشهور ابوجعفر محمد بن جریر طبري (۲۲۴-۳۱۰ ق) مورخ و فقیه ایرانی که از زمان خلقت تاریخ نگاری را پی می گیرد و با نقل داستان پیامبران و پادشاهان کهن، وارد تاریخ زندگی پیامبر اسلام و جانشینان او می شود و تا سال ۲۹۳ هجری به صورت سالشمار رخدادهای تاریخ اسلام را بازگو می نماید. این کتاب مرجع و مطول را در فصول مختلف مورد استفاده قرار داده ایم.

۴- مروج الذهب و معادن الجواهر : کتاب تاریخ عمومی به قلم علی بن حسین مسعودی، تاریخ‌نویس و جغرافی‌دان سده چهارم هجری. که ضمن ثبت تاریخ بشر از آغاز آفرینش تا روزگار مولف ، شامل داستان‌های تاریخی و مسائل قوم‌شناسی ملت‌هایی است که مسعودی در مسیر سفرهای خود از مصر تا هندوستان آنها را ملاقات کرده بود.

۵- فتوح البلدان : یکی از کتب تاریخ محلی به خامه احمد بن یحیی بلاذری از علمای نیمه دوم قرن سوم هجری که نوع خاصی را در تدوین اواع کتابهای تاریخ اسلامی پدید آورده است. در فتوح البلدان، بلاذری از تاریخ فتوحات اسلامی سخن می‌گوید و به طور مفصل، اخبار فتح شهرها و پیروزی های ارتش اسلام را گزارش می کند. وی در نقل، نقد و تمییز روایات، از روشی علمی و دقتی کامل استفاده کرده و مانند مورخی ناقد و نه جمع‌آوری کننده روایات، عمل نموده است. با توجه به اهمیت مسائل نظامی در دوران خلافت عمر بن خطاب ، از این کتاب بهره ها برده شد .

۶- المنتظم فی التاريخ الملوك و الامم : تالیف ابوالفرج عبدالرحمن بن علی ابن جوزی فقیه و واعظ سده ۶ ه. ق که به دلیل مسافرت ها و تدریس هایش از دانشی وسیع در علم الروایات برخوردار بود و توانست کتاب خود را تدوین نماید. کتاب المنتظم حوادث تاریخی را تا سال ۵۷۴ دنبال کرده است . از لحاظ ارزیابی ، کتاب دو بخش دارد: قسمت برگرفته از تاریخ طبری و قسمت دوم که مصادر آن مفقود است ولی از اهمیت بیشتری هم بهره مند می باشد. جلد سوم کتاب به تاریخ خلفا اختصاص دارد که بر پایه شیوه ترکیبی بحث تاریخی- رجالی نگاشته شده است

۷- البدایه و النهایه : نوشته عماد الدین اسماعیل بن کثیر دمشقی (۷۰۱-۷۷۴ ق) از تاریخ‌نامه‌های عمومی مشهور و رایج تاریخ‌نگاران شامی که در آن ، تاریخ عمومی بشر به شیوه و بیانی متداول ارائه می گردد. همانند سایر کتب این چنینی، ابن کثیر بعد از روایت تاریخ اولیه جهان ، به ذکر انساب و اخبار عرب پیش از اسلام تا ولادت پیامبر (ص) و سپس تاریخ خلفای راشدین و اموی و عباسی و فاطمی و.. پرداخته است. با در نظر گرفتن توجه ابن کثیر به بیان برخی مباحث و مسایل فقهی مانند نسخ حکم تاخیر نماز در حالت جنگ، ولایت داشتن پسر بر مادرش، نشانه‌های

بلوغ ، مسایل حج ، ازدواج موقت و... ، در بخشهایی از این تحقیق ، از کتاب او استفاده به عمل آمد.

۸- **الافصاح فی الامامه** : یک اثر غیر تاریخی ولی مفید از محمد بن محمد نعمان بغدادی ملقب به شیخ مفید، فقیه شیعی سده چهارم که آثارش در زمینه هایی چون: کلام، فقه، اخلاق، حدیث، امامت، تاریخ و اصول فقه می‌باشد. از آن جا که شیخ مفید برای اثبات قضیه امامت و تدوین فقه سیاسی شیعه ، نیازمند تحقیق و نقد خلفای مورد قبول اهل سنت بوده است، لذا وی در کتاب **الافصاح فی الامامه** ، به نقد اعمال خلیفه ثانی برای توجیه اصول امامت پرداخته است.

۹- **اعلام الوری بآعلام الهدی** : یک اثر تحقیقی از فقیه و متکلم شیعی سده ۶ ق یعنی ابوعلی فضل بن حسن طبرسی که گرچه با کتابهای دیگرش به نام **مجمع البیان** و **جوامع الجوامع** شهرت دارد ؛ اما در کتاب **پر ارج اعلام الوری** است که سیره پیامبر و فاطمه زهرا (س) و نیز احوال و امامت دوازده امام شیعه اثنی عشری را بیان می کند . این کتاب که به شیوه معتدل نگاشته شده ، گرچه حاوی انتقاداتی از روش خلفای پیشین است ، اما برای ممانعت از تحریک دیگران علیه شیعه ، حتی به برخورد فاطمه زهرا با خلیفه دوم هم اشاره نکرده است.

۱۰- **تاریخ سیاسی اسلام (تاریخ خلفا)** : تحقیق رسول جعفریان نویسنده و محقق ایرانی معاصر که در راستای تالیف مجموعه تاریخ اسلام ، سه جلد کتاب نگاشت که جلد اول آن ، تاریخنگاری اسلامی را به بحث می کشانید و جلد دوم به سیره رسول خدا (ص) اختصاص داشت و در جلد سوم با استناد به منابع مختلف تاریخی به شرح حال خلیفگان بعد از پیامبر پرداخت و شرح کردار و اوضاع سیاسی زمان ایشان را تا قرون میانی به رشته تحریر درآورد. این نویسنده ، در اثر دیگر با نام **تحول دولت و خلافت به طور مشروح و تحلیلی** به اوضاع زمان عمر پرداخته است.

۱۱- **المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام** : پژوهشی مفصل و دامنه دار از جواد علی (۱۹۰۷-۱۹۸۷ م) تاریخ نگار شیعی عراقی در موضوع تاریخ جاهلیت و در بیست جلد که بحث زندگی عرب پیش از اسلام را از جهات مختلف مورد بررسی قرار داده است. جواد علی که صاحب تالیفات دیگری چون : **اصنام العرب** ، **تاریخ الصلاه فی الاسلام** و **تاریخ عرب قبل از اسلام** است. با استفاده از منابع دست اول تاریخ و روایی ، ضمن پرده برداشتن از حقائق حیات و ممات اعراب جاهلی ، به طرح بحث هایی در باره زندگی زنان ، اوضاع اقتصادی ، باورهای مردمی و شرائط عربستان نیز پرداخته است.

۱۲- کارنامه اسلام : تالیفی از عبدالحسین زرین کوب(۱۳۰۱-۱۳۷۸ ش) استاد دانشگاه و پژوهشگر مسائل تاریخی و ادبی در ایران . این کتاب که در سال ۱۳۴۸ ش به چاپ رسیده است به موضوع فرهنگ و تمدن اسلامی و معرفی و تبیین زوایای گوناگون فرهنگ اسلامی و دستاوردهای مادی و معنوی جهان اسلام می پردازد و تلاش دارد تا ضمن ایجازگوئی و عرضه کلیات سیر تحول تمدن اسلامی در چهارده قرن ، به تحلیلی سودمند از شرائط و شخصیت های مطرح در این عرصه مدنی و فرهنگی بپردازد.

فصل دوم

عربستان در گذر زمان

۲-۱. موقعیت شبه جزیره عربستان

شبه جزیره عربستان خاستگاه دین اسلام است، از این رو نخستین تقسیم بندی سرزمینی اسلامی در این منطقه صورت گرفته است. دین اسلام در عصری و در سرزمینی ظهور کرد که علیرغم نامناسب بودن محیط حجاز برای رشد آیین اسلام از برخی جهات، از جهات دیگر شرایط پیروزی از جنبه های گوناگونی برایش فراهم بود. موقعیت جهانی، وضعیت جغرافیایی و اوضاع سیاسی - اجتماعی عربستان بگونه ای مساعد بود که در مدت کوتاهی زیر سلطه و سیطره حکومت اسلامی درآمد. البته تشکیل حکومت اسلامی و گسترش اسلام در جزیره العرب تنها معلول آن اوضاع مساعد و موقعیت مناسب نبود و عوامل دیگری چون عامل انسانی و عامل تعالیم اسلامی نیز در آن دخالت داشت، لیکن موقعیت مناسب سیاسی - اجتماعی عربستان برای پذیرش يك دین و حکومت جدید، راه اسلام را هموار کرد و به عوامل دیگر یاری رسانید.

جزیره العرب یا شبه جزیره عربستان در جنوب غربی آسیا قرار دارد. این شبه جزیره با ۳/۰۰۰/۰۰۰ کیلومتر مربع، وسیع ترین شبه جزیره جهان محسوب می شود و از سه طرف، توسط دریا های سرخ، دریای عرب (در جنوب)، خلیج عدن، دریای عمان و خلیج فارس و بحر مدیترانه احاطه شده است. حداکثر طول شبه جزیره ۲۵۰۰ کیلومتر و حداکثر عرض آن بین دریای سرخ و خلیج فارس ۱۰۰۰ کیلومتر می باشد.^۱

اما کشور عربستان با ۲/۲۴۰/۰۰۰ کیلومتر مربع مساحت سیزدهمین کشور جهان محسوب می شود. آن از جنوب با کشور یمن، از شرق با عمان و امارات متحده عربی، از شمال، عراق و اردن و از سمت غرب با دریای سرخ همسایه است. بلندترین قله آن در رشته کوه های غربی، ۳۱۲۰ متر ارتفاع دارد و رأس الصبح نامیده می شود. این کشور در شبه جزیره عربستان جای دارد و ۸۰٪ مساحت آن را در بر گرفته است.

^۱ - آئینه وند، تاریخ سیاسی اسلام، ص ۲۸ و ۲۹

۲-۲. جغرافیای طبیعی

جغرافی دانان شبه جزیره عربستان یا جزیره العرب را به شش قسمت تقسیم کرده اند
تهامه: به قسمت غربی کوههای سِراة که از شمال به جنوب جزیره العرب به موازات دریای
سرخ کشیده شده، گفته می شود. از آن رو تهامه گفته اند که حرارت آن زیاد و باد آن کم است. مگه
و نیمی از مدینه را جز تهامه دانسته اند

حجاز: به قسمت شرقی کوههای سِراة و حد فاصل بین ارتفاعات نجد و شرق تهامه گفته شده که
به شمال یمن منتهی می شود. حجاز از حَجَزَ به معنای مانع است، چون بین تهامه و نجد مانع
ایجاد کرده، آن را حجاز گفته اند. شهر طائف و نیمی از مدینه در حجاز قرار دارد

نجد: ناحیه ای است مرتفع که پس از حجاز و میان یمن، صحرای سماده، عروض و عراق واقع
بوده و چون از سایر نواحی مرتفع تر است آن را نجد نامیده اند. نجد قسمت مرکزی عربستان را
تشکیل می دهد و ریاض پایتخت این کشور در آن قرار دارد

عین: در جنوب حجاز و نجد، یعنی در منتهی الیه جنوب غربی شبه جزیره واقع و از حاصلخیز
ترین نقاط شبه جزیره به شمار می رود. این منطقه از سمت شرق با حَضْرَ موت و دریای عمان
همسایه است

عروض: شامل یمامه، عمان، بحرین و اصاء است. از این روز عروض نامیده اند که میان نجد،
یمن و عراق، فاصله ایجاد کرده است

حضر موت و المهره: ناحیه وسیعی در شرق عدن و در کناره دریاست که صحرای احقاف در
مجاورت آن بوده است. گویند حضرت هود در این منطقه به خاک سپرده شده است^۱

اما بیابان ها و صحراهای شبه جزیره عبارتند از:

بادیه الشام: در شمال شبه جزیره قرار گرفته است

صحرای نفود: صحرایست وسیع، شنهای نرم و سرخ که وسعت آن به هفتاد هزار کیلومتر مربع

می رسد. این صحرا بین جوف، جبل شَمَر و نجد قرار دارد

صحرای الدَّهْناء: این صحرا از شمال شرقی به جنوب شرقی عربستان امتداد دارد و در شمال

حضر موت، میان ربع الخالی و نفود واقع به صحرای سرخ نیز معروف است. کویری بی کران و

بسیار صعب العبور که پای هیچکس نرسیده است

^۱ - قاتدان، تاریخ و آثار اسلامی مکه و مدینه، ص ۲۸